TANULMÁNY

VEKERDI LÁSZLÓ

Fülep Lajos levelezése I-II.*

Lehetett tudni már gyűjteményekben vagy folyóiratokban megjelent néhány levélből (a *Tiszatáj*ban Csanak Dóra közölt részleteket Fülep és Dutka Ákos, Tüskés Tibor pedig Fülep és a zengővárkonyi tanító, Császár János levélváltásából), hogy milyen fontos adatokat rejtenek a Fülep-levelek. A levelezés méreteire is lehetett következtetni FL *kéziratos hagyatéká*nak Csanak Dóra összeállította katalógusából, ahol 75 oldalon át sorakoznak 2226 tételben a Fülepnek írt levelek. A Csanak Dóra szerkesztette *Levelezés* első kötetével azonos esztendőben, 1990-ben megjelent Fülep–Kner levelezést (170 levél) Tüskés Tibor „levélregény"-nek nevezte; szóhasználatánál maradva a Csanak-köteteket „levélregényfolyamnak" lehetne tán titulálni, Proust vagy Németh László értelmében: Az irdatlan levéltömeg valamiképpen *Utolsó kísérlet Az eltűnt idő nyomában*. Az első kötet mindenesetre inkább *du côté de chez Swann* nézi a világot – bár akad itt *Szerdai fogadónap*, sőt *Kocsik szeptemberben*-hangulat is elég –, míg a második egyenesen az *Utolsó kísérlet* ősformáját, az *Emberi színjátékot* idézi fel az emlékezetben.

De ne kerülgessük a forró kását, kezdjük a recenziót.

Csakhogy irgalmatlanul nehéz.

Nem könnyíti meg a munkát a tudós, precíz, adatokban és vonatkozásokban hihetetlenül gazdag, visszautalások és kereszthivatkozások tömkelegével zsúfolt jegyzetapparátus se. Ellenkezőleg, megnehezíti. Elveszi a recenzens maradék magabiztonságát is, hiszen ilyen mindenre kiterjedő tudás, ekkora fölkészültség láttán inkább csak bámulni lehet, nem beszélni. Van egy foka a tökéletességnek, amikor még a legtisztább szándékú dicséret is már szinte sértő. Magára a recenzensre mindenképpen, hiszen csak elbizakodottságáról árulkodhatik. Józanul aligha lehet tenni egyebet, mint megmaradni az irodalomtörténeti szakszerűség többé-kevésbé biztos kereteiben, mint Csűrös Miklós teszi okos és elegáns *Kortárs*-recenziójában. Csak az a bökkenő, hogy Fülep valahogy mintha szétfeszítené a szakszerűség kereteit. Nemcsak az irodalomtörténetiét, bármiféléét. Valahogy úgy áll elibénk ezekből a levelekből és jegyzetekből, amint a hasonlíthatatlanul érzékeny és arisztokratikus Augusta zu Eulenburg látja: egy dionüszoszi vonásokkal gazdagabb archaikus Apollón és egy tán „sehr Professor"-ságtól sem mentes nagy „Professor" tökéletes torzója (147. sz. levél). Csakhogy nekünk nincs se jogunk, se lehetőségünk így látni őt, hiszen nyilvánvalóan csak „Lycki J.[arolmjek]-től" fogadható el az üdvözlés: „Gute Nacht, das Meer und die Wege sind jetzt grau und weit, das Schwimmen in die Klippen hinein, und zu den Fülep-Felsen wundervoll" (142. sz. levél) S tán tőle is csak Levantóból, 1910 őszén? Jobb hát megmaradni a szakszerűség keretei között, még ha le is mondunk okosságról és eleganciáról. Hiszen a recenziónak nyilvánvalóan nem a „Fülep-szirt"-ről, hanem a *Levelezés*-kiadásról kell szólani.

* Szerkesztette, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította F. Csanak Dóra.

Ha az FL *Levelezés* egyáltalában regényfolyamnak nevezhető, úgy ez elsősorban a rendkívül élesen kirajzolódó és igen sok „szereplőnek" tulajdonítható. A szereplők vázolásában pedig meghatározó a jegyzetek szerepe. A kevésbé ismerteket – s többségük ilyen – egyenesen a jegyzetek keltik életre, illetve helyezik el a kapcsolatok tömkelegében. Mikrofilológiai remekelések ezek, jó néhány a nyomozás értelmében is. Például: „Vályi Félix publicista, filozófiai és szociológiai író. 1906 és 1911 között főleg Párizsban és Berlinben élt a Pester Lloyd tudósítójaként. 1907-ben lefordította Nietzsche Jenseits von Gut und Böse c. művét, 1911-ben Louis Liard egy munkáját németre: Wissenschaft und Metaphysik. Autorisierte Übersetzung nach der 5. Auflage. Anhang: Émile Boutroux: Die Philosophie in Frankreich nach 1867. Előadott az 1908-as heidelbergi filozófiai kongresszuson. Az I. világháború alatt és után Svájcban élt, 1914 és 1920 között szerkesztette a Párizs–Lausanne-ban megjelenő La Revue Politique Internationale c. lapot. Károlyi Mihály levelezésében (778) mint újságíró, diplomáciai ügynök, Andrássy Gyula politikai bizalmasa szerepel. 1927–1928-ban a The Review of Nations. An Organ for Panhumanism and Spiritual Freedom c. genfi folyóirat szerkesztője. Utóbb érdeklődése egyre inkább a Kelet felé fordult. 1922-ben Párizsban kiadta L'Europe en Asie mineur: la signification profonde du problème turc c. kötetét, amely angolul Londonban is megjelent Europe in Asie Minor: The Real Significance of the Near East Question címmel, valamint Spiritual and Political Revolution in Islam c. munkáját (London, 1925). Az 1930-as években előadott a Sorbonne-on, s szerkesztette a Synthèse c. kötetet. 1932 után nagyobb utazásokat tett Indiába, Kínába és Japánba, ill. Koreába, része volt abban, hogy Kőrösi Csoma Sándort 1933 februárjában Japánban buddhista szentté avatták. Fülep Lajos 1906-ban Párizsban kötött vele barátságot." Az utolsó mondatot a II. kötet módosítja: „Fülep Lajos 1906-ban Párizsban ismerkedett meg vele és 1948-ig voltak kapcsolatban egymással." És megjegyzi: „Vályi Félix születési és halálozási éve nem ismeretes."

E nélkül a jegyzet nélkül, pusztán a levelei alapján Vályi Félixet könnyen afféle széllelbélelt szellemi kalandornak hihetnők; fantasztikus és soha be nem váló tervek kovácsolójának, fennhéjázó ígérgetőnek (FL-t folyton fényes kereseti és publikálási lehetőségekkel kecsegteti, ám midőn szaván fogná, nyomban kifogásokat keres) majdhogynem a magyar nemzetközi szélhámos máig jól ismert típusának. Lehetett a karakterében ilyesmi is; ám a jegyzetek nyomán inkább az a jellegzetes író-publicista-politikus-politológus intellektüel lehetett, akit Kecskeméthy Auréltól Hankiss Elemérig növekvő számban termel ki magából és internacionalizál a magyar élet, széles világnézeti és értékskálán.

Merőben más, bár társadalmi vonzatait és „stílusát" tekintve hasonló Vályihoz „Lavotta Rezső (1876–1962) zeneszerző, karmester, zenei író. 1901-től kb. 1910-ig Párizsban élt, olykor ösztöndíjból, leginkább zene- és nyelvtanításból tartotta fenn magát. Írt operákat, balettzenét, szimfonikus zenét, dalokat, utóbb főleg színházi kísérőzenét, de foglalkozott zenepszichológiával is. Hevesi Sándor, Vályi Félix, Csók István és Ady baráti köréhez tartozott. Fülep Lajossal 1906-ban ismerkedett meg Párizsban, leveleiben gyakran emlegeti. Harsányi Kálmánnak 1906. VIII. 22-én írt levelében a következőképpen jellemzi: »Nagyszerű alak ez a Fülep! Más ember délben 12-kor ebédel, ő ezt éjjel 2-kor teszi s reggel 8-kor vacsorál. Délután alszik s estétől másnap délig dolgozik. Igen tartalmas ember, bár néha titán-allűrjei vannak, ami különben a fiatalsággal el fog múlni. Tetszik nekem s jól összebarátkoztunk. Épp oly ábrándokkal van tele, mint én.«" (OSZK Kézirattár, Levelestár)

Hevesi FL szűkebb belső baráti köréhez tartozott, a magyar színháztörténet jól ismert személyisége, így beérheti rövidebb jegyzettel: „Hevesi Sándor (1873–1939) író, rendező, színigazgató. 1901-től a Nemzeti Színház rendezője, a Thalia Társaság egyik irányítója, a Népszínház-Vígopera főrendezője. 1907 októberétől 1908 júliusáig és 1912 őszétől 1914 júniusáig az Operaház rendezője. Fülep Lajos Budapestre költözése után hamarosan barátságot kötött vele. Hevesi 1911-ben Fülep Lajossal és Lukáccsal a Szellem szerkesztője." Hosszabb glossza tárgyalja Hevesi és Bernard Shaw kapcsolatát egy 1910-ből származó levele alatt, melyben Hevesi egyebek közt Lukács Györgyöt jellemzi – FL-nek igen elismerően: „A Nyugat munkatársai között az egyetlen essayista, az egyetlen kritikus talentum. Kissé elvont, de nagyon mélyenjáró, finom és leszűrt ítéletű, nagytudású fiatalember. Egyetlen hibája, hogy stílus dolgában a németekhez járt iskolába s Ön tudja, hogy ez mit jelent, hiszen a németek között is a nagy stiliszták a franciákhoz jártak iskolába." Lukács Györgyöt természetesen nem kell külön megglosszázni: annál inkább kell azonban kapcsolatukat FL-lel. „Lukács György 1910. IX. végétől X. közepéig volt Firenzében. Fülep Lajossal való megismerkedése után, X. 1-jén írja barátjának, Popper Leónak: »Itt van Fülep. Okos, művelt, kulturált, jó utakon van, de kérdés, hogy lesz-e benne elég intenzitás.« (Lukács lev. 248.) X. 9-én, titoktartás kérése mellett arról ír, hogy FL filozófiai lapot akar indítani, majd ezt írja: »Fülep, mint talán már írtam, nem 'nagy ember'. Nem nagy és igazi az intenzitása. Baumgarten-típus, de keresztény. Tehát jobb a lelkiismerete az esztétasághoz is, a munkában is, mindenhez. Viszont: kisebb sokkal az erkölcsi értéke: hiú. B.[aumgarten] gőgös – és ezért van benne 'Demuth' nagyságokkal szemben. Fülepben nem nagyon igazi: nagy embernek hiszi magát – pedig csak finom esztéta.« (Lukács lev. 256.)"

A példák általánosíthatók: Csanak Dóra a kevésbé ismert vagy pláne ismeretlen szereplőket részletesen bemutatja, az ismerteknek legfeljebb néhány életrajzi adatát közli, s bővebben csak Fülep Lajossal való kapcsolatukat glosszázza. Érvényes ez arra a körre is, amelyben FL vándorévei alatt élt; azonban itt valahogy másra, többre, magára az egész körre is kiterjed a glosszázás vagy inkább tán interpretáció. Mert nem egyszerűen arról van szó, hogy a magyar olvasót ebben a néki idegen világban részletesebben kell tájékoztatni. Csanak Dóra maga is másképpen tájékozódik, divatos irodalomtudományos nagyképűséggel szólva „hermeneutikai horizontot" húz jegyzeteihez. Magyarán szólva: jegyzeteit *à la recherche du temps perdu* rendezi. Így – a jegyzetek után újra és újraolvasva a leveleket – az olvasó is szinte beavatást nyer egy különös, vibráló, előkelő, ünnepi, titokzatos, idegen, és valahogyan mégis szinte ismerős világba; mintha valamilyen szellemi „ismeretlen birtok" kerítené a varázsába, amit – a rendes olvasó tudja jól – okosabb nem újramegtalálni. De Fülep nyilvánvalóan a *grand Meaulnes*-ok típusába tartozott, és halálpontosan lelt rá a maga „ismeretlen birtokára" Gabriella Gordigiani firenzei otthonában, a Piazza Donatello 6. szám alatt és Gordigianiék Striano Ronta-i villájában. (A Gordigiani-ház és a villa a kötet végén elég jó fényképen látható, nem véletlenül FL szüleinek nagybecskereki kis lakával rímeltetve.) A jegyzetekből megtudjuk, hogy Gabriella asszony férje, Michele Gordigiani (1830–1909) a maga korában jónevű portréfestő volt, „1861-től az olasz királyi család hivatalos festője, 1865-től a firenzei Accademia tagja". Felesége, Gabriella Cruyère (1840 k.–1917) okos, művelt asszony; a legkiválóbb fiatal firenzei filozófusok: Giovanni Papini, Piero Marrucchi, Roberto Assagioli és Firenzébe kerülése után Giovanni Amendola mind kedves barátjai voltak, „akiket rendszeresen vendégül látott otthonában, együtt olvastak és beszélgettek. Nagy része volt abban, hogy Fülep Lajos otthonossá lett a firen-

zei szellemi és társadalmi elit köreiben. Legközelebbi barátnője Eleonora Duse volt, akit FL nála ismert meg, s akinek Gabriella Gordigianinak szóló dedikációval ellátott fényképe - Gabriella Gordigiani ajándéka - élete végéig a szobájában függött. FL Gabriella Gordigiani révén ismerte meg firenzei levelezőpartnerei közül Maria Mantegazzát, Gordigianiék rokonát és baráti körének tagját, Ernestine Ludolfot, aki ugyancsak Gordigianiné barátnője volt, főként pedig Pierre Vignot abbét, akivel szoros barátságba került." Vignot abbé vezette be aztán részletesen a középkori francia katedrálisok világába; „összehozott - idéz Csanak Dóra FL 1910-es följegyzéséből - archeológusokkal; minden kis francia városban, ahol katedrális van, az abbé egyúttal archeológus, mégpedig gyakran kiváló (abbé Chartraise, Pissier, etc.). Csodálatosan derék és kedves emberek. Csupa szív és lélek. Szeretik az embert és a művészetet. Az ember oly messze van a németektől, mint egy világ a másiktól. Ez az utam a legnagyobb revelációm volt, melyben eddig részesültem. A katedrálisok s a plasztikájuk!" Vignot abbé segítségével a francia középkor szellemén át a keresztény Európa szívéig hatolt. Abbé Vignot is hálás maradt élete végéig Fülepnek: fiatalosan friss és mégis bölcsen érett érveivel - vagy keresztyénségével? - elcsitította a mélységesen hívő abbé lelkét fölkaroló racionalista kételyeket. Levelezésük, amely az abbé élete végéig tartott, egyúttal azt a misztikus-spirituális, modernül középkorias, neokatolikus légkört is demonstrálja, amibe FL a Gordigiani-körben került. Magát Gabrielle Gordigianit Csanak Dóra FL 1910-ből származó jegyzetével jellemzi: „Akinek legtöbbet köszönhetek Firenzében, az Mme G. - Benne a végzetet, a gondviselést látom. A legkritikusabb pillanatban ő adta kezembe a Theologia Deutsch-t, Molinost, s ami mindennél fontosabb, Santa Caterina da Sienat. Ez a legnagyobb jótétemény az életemben. Ezzel a rendkívüli öregasszonnyal (ma azt hiszem 70 éves), aki még ma is megőrizte bámulatos szellemi frissességét, közöltem a gondolataim, együtt olvastunk sokat, vele sok órát töltöttem és töltök. Nincs itt senkim rajta kívül. Most egy kis könyvet készítek, válogatott részleteket S[an]ta Caterina leveleiből a Papini collectiója, Cultura dell'Anima számára. (Ms 4592/7. 10.)"

Fülep Lajos édesanyjának végtelen nagy szeretetet sugárzó és rendkívüli lélekről tanúskodó levelei szinte azt sugallnák, hogy a fiú a messzi távolban anya helyett keresett s talált tán másikat Mme Gordigianiban; de Csanak Dóra sokkalta jobb történész, mintsem hogy megengedne magának efféle - s általában bármiféle - találgatásokat. Csanak Dóra rendkívül finoman s mindenféle kommentárnál ékesszólóbban egyetlen rövid jegyzetet fűz Giovanni Amendola Fülep édesanyjának halálhírére írt leveléhez (261. sz. levél, 1913. IX. 12.): „Eva Amendola-Kühn Vita con Giovanni Amendola (Firenze, 1960) c. könyvéből kiderül, hogy egyéniségük sok más közös vonása mellett Fülep Lajos és Amendola abban is hasonlított egymáshoz, hogy mindketten a szokásosnál is sokkal erősebben kötődtek édesanyjukhoz."

FL édesanyjának írt leveleiből egy se maradt meg (amint ebből a periódusból Amendolának írt néhány s Dutka Ákosnak írt sok levélen kívül Fülep-levél általában inkább csak valamilyen tekintetben hivatalosnak tekinthető maradt fenn), de az anyai válaszokból az ifjú mélységes szeretete és megható segíteni akarása jól kiolvasható. A halálos kórt keresztyéni türelemmel viselő anya soraiból kiolvasható fiának növekvő aggódása, a halálhírre sorjázó baráti levelekből pedig fájdalmának mélysége. És ahogyan FL firenzei barátai körülveszik figyelmességükkel a beteg asszonyt (Mary Mlinarowisch például többször is virágot küldött neki Firenzéből), abból látható, hogy... de maradjunk inkább megint Csanak Dóra kompetens jegyzeteinél: „Fülep Lajos 1910. VII. közepén hazautazott Magyarországra, hogy Svájcba, Humilimontba kísérje beteg

édesanyját. VIII. közepén Bécsbe, majd Pestre utazott, IX. közepén tért vissza Firenzébe. Gabriella Gordigiani ekkor már személyesen ismerte Fülep Györgynét is. Amendolának szóló 1910. VIII. 10-én Fribourgból írt levelében (Amendola Carteggio 85.) részletesen beszámol róla, hogy FL előbb Levantóból, majd Budapestről írt neki, hogy anyját Svájcba készül elvinni. Gabriella Gordigiani talált nekik Bulle közelében egy magányos hegyen épült szanatóriumot, s Fribourgban, VI. 19. körül mindkettőjükkel találkozott. Fülep Györgynét nagyon disztingváltnak és rokonszenvesnek találta, de mivel csak magyarul beszél, nem tudtak közvetlenül érintkezni egymással. FL és anyja VIII. 20. táján Fribourgon át indult haza Magyarországra."

Fülep Györgyné született Sándor Róza (1853–1913) sorjázó leveleiből a fia iránti mérhetetlen szeretet mellett sugárzik egész lénye; egyszerű, kedves, derűs, bölcs egyénisége. Kiolvasható a sorokból kölcsönös ragaszkodásuk szépsége, mélysége, önzetlensége. Ám a fiatal Fülep körül Firenzében, Levantóban, Rómában sereglő ifjú hölgyek levelei Csanak Dóra jegyzetei nélkül könnyen félrevezethetnék a mai olvasót. A kor mondhatni „spontán" freudizmussal telített atmoszférájában az előkelő ifjú hölgyek sorai valahogyan túl sokat sejtetnek és túl keveset árulnak el valódi kapcsolatukból Fülep Lajossal. Az egyéniségüket: színes, vibráló, vidám, busongó, rajongó lényüket persze tükrözik a levelek; de a jegyzetekben közölt biografikus adatok nélkül ezzel se kezdhetnénk sokat.

A jegyzetekkel együtt viszont a Fülep Lajossal való kapcsolatuk bemutatásán túl ablakot nyitnak a század eleji Európa társadalom- és mentalitástörténetére. De bármiféle recenzensi fontoskodásnál többet mond megint két példa: „Jaroljmek, Augusta (szül. zu Eulenburg) (1882–1974) porosz arisztokrata család leánya. Apja, Philipp zu Eulenburg-Hertfeld herceg, II. Vilmos császár bizalmas barátja és politikai tanácsadója, diplomata. 1894–1902 között Németország bécsi követe. A családban erős volt a művészetek iránti vonzalom: az apa dalokat, balladákat írt és komponált, gyermekkönyve nyomtatásban is megjelent. Az anya - svéd grófnő - akvarellista, maga Augusta festő lett, egyik öccse, aki utóbb elesett az I. világháborúban, tehetséges komponistának számított, másik öccse, Karl hivatásos író lett. Augusta zu Eulenburg 1907-ben családja akarata ellenére férjhez ment Edmund Jaroljmekhez, s ezért évekig nem érintkeztek vele. Ez időben férjével és két kisfiával, Svennel és Alfreddel Firenzében, nyaranta Levantóban élt és festett. A világháború kitörése után - immár három gyermekkel - visszatért Németországba. Férjétől különvált, ő Teheránban élt, 1931-ben hivatalosan is elváltak. Ettől fogva testvérei körében élt a család liebenbergi birtokán. Fülep Lajossal valószínűleg már 1908-ban megismerkedtek (l. a 89. sz. levelet), hosszabb-rövidebb szünetekkel több mint öt évtizeden át leveleztek egymással." „Mlinarowisch, Mary - Augusta zu Eulenburg barátnője, FL firenzei ismerőse. Bécsi leány volt, elképzelhető, hogy Augusta zu Eulenburg ott ismerte meg, amikor apja bécsi követ volt. Alkalmazottként élt itáliai angolok és amerikaiak házában, 1910-ben a két Jaroljmek gyerek mellett gyereklány. 1914-ben eljegyezte magát, majd férjhez ment dr. Gerhard von Pöllnitzhez, aki jogász volt, majd statisztikus, s Augusta zu Eulenburg másodunokatestvére: anyja és Eulenburg herceg unokatestvérek voltak. A háború alatt visszatért Németországba, ikrei születtek, férje elvesztette vagyonát, s az asszony részben anyagi szükségből, részben, mert elidegenedett férjétől, ismét külföldön - az Egyesült Államokban - vállalt állást. Fülep Lajossal meleg baráti kapcsolatban volt Firenzében: tegeződtek, s Mary Mlinarowisch a beteg Fülep Györgynének többször is virágot küldött Firenzéből. Évtizedeken át - bár ritkán - leveleket váltottak egymással." Mary Mlina-

rowisch kedves, vidám, szellemes, csipkelődő levelei szinte ellentétei Lycki Jaroljmek rajongó, fennkölt, tépelődő sorainak; s hellyel-közzel elárulják, hogy néki FL is hasonló hangnemben írhatott: „Dass Du meinen Name – írja Mary 1915 nyarán – vergessen hast finde ich einfach schändlich (»von Poellnitz«). Deine Adressierung Baronin von Zwilligenheim *war sehr frech*, ganz Du!" Az olvasó csak most, évekkel és 271 oldallal később fogja méltányolni a Mary Mlinarowisch-jegyzet ott lényegtelennek látszó részletét: „ikrei születtek"! A recenzens pedig egyre jobban csodálni kényszerül a kommentárok teljességre törekvő ökonómiáját. Ami pedig a társadalom- és mentalitástörténetet illeti, a Proust-tanulmányt író Németh László valószínűleg roppant élvezte volna a firenzei ifjú hölgyek FL-nek írt leveleit és Csanak Dóra tudós jegyzeteit; hiszen ő Proustban sohasem egy halálba hanyatló arisztokrácia finoman dekadens mélylélektani krónikását látta, hanem a nagy realistát, a kézzelfogható valóság megszállottját, az Élet Adyhoz foghatóan elszánt szerelmesét, aki tudja jól, hogy az Élet éppen úgy és éppen azért a legtöbb, azért a legfőbb jó, mert a kontingenciák kháoszában mindig fennmarad*hat* a lehetőség, hogy „das Leben ist der Güter höchstes nicht".

Mindenesetre a levelek és a jegyzetek nem egyszerűen FL életének részleteire és fordulóira világítanak rá (amit a kötet végén külön részletes kronológiai áttekintés hangsúlyoz és segít), még csak nem is a véletlen vagy sorsszerű találkozásokra és kapcsolódásokra, hanem ezentúl az adott kor társadalmi, intézményi és szellemi kereteire; az egész szűkebb és tágabb „patronálási rendszerre", amely a kor művészi és tudományos tevékenységét finanszírozta, szervezte és a társadalomhoz kapcsolta. Úgyhogy a Social Construction of Science valamelyik irányzatának a híve a *Levelezés* alapján nagy kísértést érezhetne Fülep filozófiájának társadalomtörténeti megkonstruálására; szerencsére a recenzens feladata más, és megelégedhet egy-egy futólagos utalással FL leveleire a derék Koronghi Lippich Elekhez (1862–1924), aki a VKM művészeti ügyosztályának vezetőjeként „Fülep Lajos egyik legfőbb támogatója volt itáliai utazása idején" (egyébként maga is „művészeti író és költő"); vagy Alexander Bernát sűrűn sorjázó leveleire, aki a honi művelődés és filozófiai élet fáradhatatlan szervezőjeként szüntelenül bombázta Fülepet a többnyire kiváló érzékkel kigondolt és megrendelt tanulmányokat, cikkeket vagy fordítást sürgető, elismerő és lelkes dicséretben sem szűkölködő soraival. Ők ketten, Alexander Bernát és Koronghi Lippich segítették hozzá FL-t azokhoz az anyagi lehetőségekhez, amikből ha tán nem is mindig gondtalanul, de elég „urasan" élhetett évekig Itáliában. Anélkül, hogy ezért akár a legcsekélyebb „alkalmazkodást" is elvárták volna tőle. Bár okos emberek lévén, nyilván azt is jókor felismerték, hogy FL öntörvényű géniusz, aki amúgy sem irányítható. Mégis fenntartás nélkül becsülték és támogatták. Pedig Alexander Bernátot FL valószínűleg mélyen megbántotta, mikor a *Szellem* tervezéséből kategorikusan kihagyta. Ugyanakkor egy másik, meglehetősen bonyolult folyóiratterv körüli ellentétek és félreértések is zavarták a barátságukat; leveléből láthatóan az öreg professzor azt is gyanította, hogy Fülep és Lukács – akivel FL ez idő tájt a Szellem ügyében sűrűn váltott levelet – túl sokra nem tartják őt. „Olyan érzésem támadt – írja Tátra-Lomnicról 1911. I. 5-én –, mint Solness mesternek. És mondottam magamban: Lukács csak valamivel tudatosabb, mert általában nagyon tudatos; Fülep pedig naivabb. Én nyilván egészen más síkban fekszem, mint Lukács, Zalai Béla, Hevesi Sándor és Szilasi Vilmos. Én a múlt vagyok." Mindezek ellenére láthatóan nem nagyon neheztelt Fülepre; mindenesetre változatlanul segítette és számot tartott barátságára.

Meglehetett persze Fülepnek és Lukácsnak is a jó oka, hogy szellemi vállalkozásaik terén tartózkodtak Alexandertől. „Hogy *közülünk* ki a szerkesztő – írja FL 1910. XII. 28-án Lukácsnak –, az teljesen mindegy, aki éppen magára vállalja, az – de Alexander, az már nem mindegy. Hisz akkor vele jön az egész pereputty." Ez is hozzátartozott a magyar „patronálási rendszer" viszonylagos „nagyvonalúságához". Ugyanezt erősíti meg Zalai Béla pár nappal későbben kelt levele: „Alexander, szokása szerint, rettenetes emberekkel fogja magát körülvenni, legalább nagy részben; s akiket ő nem »vett«, azok az itt olyan jól ismert inváziót igen hamar meg fogják csinálni. Mindezt Ön igen jól tudja. Én tehát nem fogok odatartozni, s az a mérték, amiben Önök rám számíthatnak, 100%. Másrészt: én ritkán és keveset írok; Alexanderhez a *személyes* hála elég erős kötelezettsége fűz. Így én, ha ő kérne, írnék neki, mondjuk egyszer egy évben. De nem fogja azért *Ön* szem elől téveszteni, hogy e mellett mégis nem »mértékben« és »fokban« fogok nem őhozzá tartozni. Hogy egészen Önökhöz-e? azt csak később fogjuk eldönteni mindkét oldalon."

Mindezek ellenére és ezekkel együtt a magyar „patronálási rendszer" állta a versenyt a korabeli némettel, amiről jó képet kaphatunk a Riedisser-ügy kapcsán. Wilhelm Riedisser bajor szobrász – tudósítanak a jegyzetek – 1870-ben született. „A müncheni akadémián tanult, műveire Marées hatása nyomta rá a bélyegét. 1900-tól Rómában, majd Firenzében élt. FL Firenzében kötött vele barátságot... Riedisser, aki évtizedek óta távol élt Németországtól, szenvedett attól, hogy hazájában kevéssé ismerték, nem kapott megrendeléseket s eladni sem tudott. FL-nek az az ötlete támadt, hogy Riedisser műveinek fényképeit II. Vilmos császárhoz juttassák el, aki ismert volt képzőművészeti érdeklődéséről, sőt maga is festegetett. Augusta Jaroljmek apja, Philipp zu Eulenburg-Hertefeld herceg korábban a császár legbizalmasabb embereinek egyike volt, éveken át részt vett a császár nyári hajóútjain a Hohenzollern jacht fedélzetén. Hogy lánya mégsem hozzá, hanem Gustav von Kassel generálishoz, a császár szárnysegédjéhez fordult közvetítésért, annak fő oka, hogy a szülők, helytelenítve Edmund Jaroljmekkel kötött házasságát, éveken át nem érintkeztek vele. Az apa egyébként is visszavonult már ekkor a politikától és az udvartól. Von Kassel felesége Philipp zu Eulenburg-Hertefeld unokatestvére volt. Augusta Jaroljmek valószínűleg von Kassel leányához juttatta el a fényképet, ő pedig továbbította apjának." Von Kassel generális aztán egy alkalmas pillanatban a Hohenzollern fedélzetén megmutatta a fényképet a császárnak, aki mindjárt megparancsolta két mű megvásárlását. „Képzelheti – írja a szobrász felesége 1913. VIII. 13-án FL-nek –, milyen boldoggá tesz bennünket, különösen Berlin után! S éppen azt a figurát, amelyet hozzáértők kiválasztottak a Nemzeti Galériának, s a rosszakarók miatt nem került oda!"

Ida Riedisser boldog és hálás sorai Nagybecskereken érték utol FL-t. Innen írta 1913. IX. 11-én Lukács Györgynek: „Kedves barátom, még mielőtt sorait vettem volna, írtam Önnek, a megelőző napon, szept. 10-én – értesítve Önt arról, hogy itthon vagyok, de nemsokára visszamegyek Itáliába, mert édesanyám 9-én elhunyt. Nagyobb csapás és szenvedés nem érhet az életben, most már mindennel készen vagyok."

A levelek ettől fogva ritkulnak, s még inkább a jegyzetek fűzik őket követhető történetté. A jegyzetekből tudjuk meg, hogy FL október második felét Szicíliában töltötte; egy ottani élményéről írja később, már Rómából, Edward Gordon Craignek Firenzébe: „Ott – Palermóban – láttam a világ legérdekesebb s valószínűleg legszebb bábszínházát. Sok van belőle, de egy különösen híres, az, amelyről egy kis fényképet mellékelek. Ebben a színházban Nagy Károly lovagjainak gestája kerül színre (Nagy

Károly, Orlando, Rinaldo etc.) - *az előadások egy teljes éven át tartanak* -, minden este más-más részletét adják elő. Ezer meg ezer bábjuk van, mert minden este más szereplők vannak a színen. Igen régi ez a tradíció s rendkívül elevenen él az egész lakosságban. Itt az utolsó paraszt is tökéletesen ismeri ennek a történetnek minden epizódját. Ezeket a nagyszerű előadásokat látva oly tökéletes bábokkal, amilyeneket elképzelni sem tudtam soha, az volt az első gondolatom, hogy cikket írok róla az Ön The Mask-jába. Megismerkedtem a színház művész-tulajdonosaival s megígérték, hogy fényképet csináltatnak néhány jellegzetes jelenetről. Mondja meg kérem, kell-e Önnek ez a cikk, s küldje el a Mask utolsó néhány számát, mert hosszú idő óta nem láttam a lapját."

A levél „kontextusba" helyezését és megértését természetesen megint a jegyzetek teszik lehetővé: „Craig, Edward Gordon (1872-1966) a 20. századi színházművészet egyik legfőbb megújítója, teoretikus, színházi író, színész, rendező és díszlettervező. 1906-ban Firenzében telepedett le, ahonnan a következő években több utazást tett Angliába, Németországba és Oroszországba, ahol Sztanyiszlavszkij Hamlet-produkciójában vállalt jelentékeny részt... Több folyóiratot adott közre, a legfontosabb közülük a The Mask, amelyet 1906 óta szervezett, s amelynek első száma 1908 márciusában jelent meg Firenzében. A lapot először angol, német és holland nyelven megjelenő internacionális orgánumnak szánta, amely önálló cikkeket, könyvismertetéseket és levelezők írásait közölte volna, végül csak angol nyelven adta ki, s a legtöbb cikkét maga írta különféle álneveken... FL nem sokkal Firenzébe érkezése után, talán Vedres Márk révén ismerkedett meg személyesen Craiggel, s beszélt neki hasonló törekvésű barátjáról, Hevesi Sándorról. Craig utóbb a Biblioteca Filosofica köreivel is kapcsolatba került Jurgis Baltrusaitis litván költő révén, aki Giovanni Amendolával és Fülep Lajossal is baráti kapcsolatban volt. »1907 és 1913 között nagyon barátok voltunk (Craiggel), két szomszéd házban egymás mellett laktunk egy ideig, The Mask-ban sok részem, a számokat megtanácskozta velem, sok témáját én ajánlottam, Hevesivel én ismertettem meg. Aztán Hevesi írt előszót a könyvéhez« - írja Fülep Lajos. Keresztury Dezsőnek. (Bp. 1966. I. 12.)"

A részletek, valamint FL kapcsolata a színházzal és a Thália Társasággal megtalálhatók a jegyzetekben; megtalálható a jegyzetekben a The Maskba tervezett, de meg nem jelent bábszínház-cikk sorsa is; az epizód felidézése itt inkább arra kíván figyelmeztetni, hogy milyen tágas térben mozgott a fiatal Fülep, s nem is csupán intellektuálisan, hanem fizikailag is. Ez a tágas európai horizont formálta FL-t, ez volt a háttere a *Szellem*nek. Nem a honi „patronálási rendszer", amely a derék Koronghi Lippich távoztával a VKM-ből amúgy is nehéz anyagi körülmények között hagyta filozófust és folyóiratát egyaránt. Ám FL itthonmaradását végül is nem ez döntötte el, hanem a világháború.

A háborús évek története még a jegyzetek alapján is nehezen követhető, hiszen például 1916-ból csupán három, 1917-ből pedig mindössze egyetlen levél szerepel. Majd csak 1918-ból és 1919-ből sorakozik megint több levél; annyi legalábbis, hogy a hozzájuk csatlakozó jegyzetekből követhető FL életének néhány - a későbbiek szempontjából igen fontos - epizódja, illetve fordulata. Egy hosszú jegyzet és néhány lelkes tanítványi levél mutatja be FL és Tolnai (később Tolnay) Károly életen át tartó barátságának a kezdeteit. Néhány hivatalos és - Ravasz Lászlónak szóló - baráti levél dokumentálja FL szándékát, hogy egy erdélyi faluban töltsön be lelkipásztori funkciót, s próbálkozását a szovátai parókiával. A több okból is bonyolult történéseket itt is a jegyzetek teszik követhetővé, s főleg ezek világítanak rá FL és Ravasz László ekkori közeli

barátságára. Még inkább a jegyzetekre van utalva az olvasó a FL itáliai diplomáciai küldetésével kapcsolatos leveleknél, s egy precíz jegyzet tisztázza FL – később annyi bajt kavart – egyetemi tanári kinevezését. „Fülep Lajos professzori kinevezését már 1918. őszén elhatározták, de csak 1919. V. 22-én jelent meg a Hivatalos Közlöny XXVII. 22. sz.-ban. Maga a kinevezés V. 3-án kelt, Lukács György népbiztos közölte az egyetemmel az új rendes tanárok névsorát: Babits Mihály (modern magyar irodalom és világirodalom), Király György (régi magyar irodalom), Czebe Gyula (görög nyelv és irodalom), Varjas Sándor (logika és ismeretelmélet), Fülep Lajos (olasz nyelv és irodalom), Szekfű Gyula (történeti segédtudományok), Meller Simon (művészettörténet), Hevesy György (fizikai kémia), Vadász Elemér (őslénytan), Mauthner Nándor (szerves kémia) és Harkányi Béla (csillagászat). Fülep Lajos előzőleg 1919. IV. 10-én megbízást kapott, hogy az 1918–19-es tanév második félévében 1–1 órás előadást, ill. szemináriumot tartson Dante La vita nuova c. művéről. (A kinevezés: Ms 4594/3, a megbízás: Ms 4594/2.) – A Pesti Napló 1919. I. 26-i számában – valószínűleg Hatvany Lajos tollából – a következő sorok jelentek meg a »Babits és a többiek« c. cikkben: »Fülep Lajos – akit személy szerint is nagyra becsülök – jó essayt írt kettőt-hármat, zsurnalisztának is bizonyára kitűnő – de mért lett professzora a filozófiának?«"

Hasonlóképpen a jegyzetek tájékoztatnak FL itáliai küldetésének körülményeiről is. „Fülep Lajos diplomáciai szolgálatba állítása Jászi Oszkár gondolata volt, akivel a Huszadik Század köréből és a Vasárnapi Társaságból ismerték egymást. Berinkey Dénes igazságügyminiszter kérte fel szóbelileg, hogy vállalja el a fiumei magyar tisztviselők és alkalmazottak személyi és anyagi ügyeinek a rendezésére szóló kormánybiztosi megbízást, amely tulajdonképpen arra szolgált, hogy a kormány megbízásából, de magánemberként Fiuméből Rómába utazhassék, s ott barátai – elsősorban az olasz politikában jelentékeny szerepet játszó Amendola – révén elősegítse az olasz–magyar közeledést... 1918. XII. 30-án indult el Fiuméba, ahol 1919. I. 20-ig maradt. 1919. I. 21-étől II. végéig Rómában időzött, III. első napjaiban már ismét Budapesten volt. Fülep Lajos elbeszélése szerint munkáját megnehezítette, hogy az itt közölt jelentésekben, ill. diplomáciai küldetésének többi levélbeli dokumentumában foglalt kérdésekre egyáltalán nem vagy nem egyértelmű válaszokat kapott, s hiába kért utasítást, ill. hivatalos megbízást további tevékenységéhez. Ennek oka részint az volt, hogy a kormány az olasz–francia és olasz–jugoszláv ellentétek miatt nem akarta magát egy irányba lekötni, de hozzájárult a külpolitikai koncepció hiánya, a döntések halogatása, sőt az olyan szándék is, amely Fülep Lajos tevékenységének dezavuálását helyezte kilátásba. Hazajövetele után személyes jelentést tett Károlyi Mihálynak, aki vissza akarta küldeni, tárgyalásai folytatására, de erre Fülep Lajos nem vállalkozott."

FL nem csupán azon fáradozott, hogy Amendola segítségével – aki a Corriere della Sera római szerkesztőségének a feje volt – Magyarország ügyében objektíven tájékoztassa az olasz közvéleményt. Megpróbálta rávenni a magyar kormányt, hogy Itália politikai és katonai érdekeiből megkeresve a Magyarországéval közöseket vagy legalábbis egyeztethetőket, igyekezzen ezek mentén mozogni. Tervével hazatérése után sem hagyott fel, 1919 őszén is küldött Amendolának közlés végett értesítést a magyar állapotokról az olasz külpolitika tükrében.

1919 végén azután újra Rómába küldte az új magyar kormány, hogy – amint a megbízólevélben olvasható – „szíveskedjék kapcsolatot teremteni az olasz gazdasági körökkel, információkat gyűjteni gazdasági és kereskedelmi kapcsolataink újrafelvételének mikéntjéről s tájékoztatni őket hazánk helyzetéről." Elek Arturnak 1920. II. 24-

én írt leveléből látható, hogy milyen nagy ambícióval és lendülettel fogott munkába. „Mint Eckhardt Tibor 1920. IV. 12-i (346. sz.) leveléből kiderül, Fülep Lajos a római magyar követ, gróf Nemes Albert kinevezése előtt teljesen önálló tevékenységre kapott megbízást. Ez alkalommal 1920. VI. 20-ig volt Rómában. Egy erre az időre vonatkozó rövid feljegyzése így szól: II. ut. 1919 decemberében újra Rómában - 1920 júniusig. L'Ungheria settimana ungherese [...] Nemes kinevezése; hazajöttem, októberben felbontottam a szerződést [a Külügyminisztérium sajtóosztályával], Medinába mentem. (MTAK Kézirattár Ms 4592/83.) E második római kiküldetése idején szerkesztette Fülep Lajos a L'Ungheria. Rassegna settimanale, politica ed economica c. lapot, melynek 1920. I. 24. és V. 12. között 9 száma látott napvilágot. A lap cikkei nagyrészt névtelenül jelentek meg." A L'Ungheriáról írta FL-nek Elek Artúrnak: „Gondolhatja, ilyen lap csinálása mennyi munkával jár, mikor gyakran mindent magamnak kell csinálni."

Valamivel okosabb ország örömmel hasznosíthatta volna FL kivételes tudását, politikai érzékét, kapcsolatait. Itt azonban még csak észre se vették az urak a lehetőséget. S mikor régi tervét megvalósítandó úgy döntött, hogy falusi lelkészként szolgál, egyszerű vidéki parókiákért is küzdenie kellett, szűkös keresetéből épphogy csak megélhetésre futotta, s a kicsinyesség, a hivatalos packázás, a rosszindulat, az irigység, a gyűlölet megannyi megnyilvánulásával kellett szembenéznie. A 20-as évek levelezését feldolgozó II. kötetnek ez a társadalmi háttere. Elképzelni is nehéz nagyobb különbséget az I. kötet tágas európai horizontjától. A társadalmi horizont beszűkülésével azonban a viszonyok és a kapcsolatok nem egyszerűsödnek. Ellenkezőleg, olyannyira bonyolódnak, hogy a megszaporodó és gyakran a hivatalosság útvesztőin kerengő leveleknek a megfejtése és a magyarázata széles körű és körülményes levéltári kutatásokat igényelt, a fiesolei Archivo Papinitól egyházközségi irattárakig. A felgyülemlett releváns adattömeg nem is fért el a jegyzetelés szokásos kereteiben, s Csanak Dóra úgy döntött, hogy „az ismétlések elkerülése végett s a dolgok hátterének megvilágítása érdekében a medinai, a dombóvári, a bajai és a zengővárkonyi lelkészi poszt első említésénél" összefoglalóan közli „azokat a dokumentumokat, idézeteket ill. megállapításokat, amelyek Fülep Lajos életének e szakaszait megvilágíthatják". Hasonlóan járt el - s ez igencsak szerencsés döntésnek bizonyult - „három más, fontos téma kapcsán: az első az 1923-as bajai kormányzólátogatás nyomán támadt, a kabinetirodát és a belügyminisztériumot is mozgásba lendítő affér, amely a bajai városi főispán bukásával végződött. A második az 1929-1930-ban zajló, Fülep Lajost mélységesen elkeserítő Kajdi-ügy. Alighogy megvalósulni látszott az a vágya, hogy szép fekvésű falusi környezetben élhet lelkészi munkájának és - saját elbeszélése szerint - ekkortájt felismert feladatának, művészetfilozófiája megírásának, a faluba került új tanító, Kajdi Lajos részint önös érdekből, részint bosszúvágyból, amiért Fülep megakadályozta törvényellenes céljainak elérését, elhatározta, hogy tönkreteszi, és a falu egy részét maga mellé állítva pokollá tette az életét. Noha hamarosan kiderültek Kajdi múltjának sötét foltjai, a dolog odáig fajult, hogy Fülep ellen is egyházmegyei fegyelmi vizsgálat indult, amely ugyan felmentéssel, sőt teljes erkölcsi elégtételadással végződött, mégis hosszú időre feldúlta az életét és munkaképtelenné tette. Ehhez járult még a pécsi ügyészségen ugyancsak Kajdi feljelentésére nemzetgyalázás és kormányzósértés miatt indított vizsgálat is. Mindez annál súlyosabban érintette, mivel a zengővárkonyi csere létrejötte érdekében a parókia saját költségére kezdett renoválásával és kibővítésével komoly anyagi áldozatot vállalt, s adósságait a lelkészi jövedelméből nem, csak külön keresetből tudta volna törleszteni. Zaklatott lelkiállapota miatt viszont képtelen volt dolgozni. Az anyagi gondokat végül

a baráti támogatással elnyert Baumgarten-díj enyhítette valamelyest, s a vele járó hírverés hatására meghívták magántanárnak a pécsi egyetemre. Ez sem ment azonban simán: mint korábban is, valahányszor összeütközése támadt valakivel, azonnal előkerült a Tanácsköztársaság idején történt egyetemi kinevezés vádja. Most is igazolnia kellett magát, ezúttal a református egyház külön e célra összehívott társadalmi bizottsága előtt, amely határozata a pécsi egyetem bölcsészeti karának tanácsát volt hivatva befolyásolni és megnyugtatni. E három eseménysor – a Horthy-látogatás, a Kajdi-ügy és a pécsi magántanárság – ugyancsak külön kapott hosszabb-rövidebb összefoglaló jegyzetet."

Ezeket az összefoglalókat – amelyek valójában részletes és alapos biográfiai tanulmányok – kell nem elolvasni, de ismételten fellapozni és memorizálni ahhoz, hogy a levelek érthetőek és követhetők legyenek. Ezek ismeretében azután különös történt, majdhogynem egy abszurd dráma bontakozik ki a sorokból, egy történet, amelynek ugyan FL a szenvedő alanya, de a főszereplője inkább a Kor, a nemegyszer annyi nosztalgiával emlegetett „húszas évek". Fellini-filmbe illő, ahogyan a kisváros egyházi hierarchiákkal életre-halálra összeszövődött úri társasága a maga szigorú és bornírt illemkódexe szerint, amely mindkét tekintetben messzi felülmúlja Castiglione *Udvari emberét*, micsoda kacifántos kalamajkát kanyarít a kormányzót követő kocsisor hierarchiát és méltóságot reprezentáló rendje köré, s hogyan gyűrűzik az ügy a szembenálló, helyesebben, inkább tán ellenséges egyházi hierarchiák körein át el egészen az egyházival szervesen szövődő világi hatalom csúcsaiig. Az meg egyenesen Gian Maria Volonte alakítására emlékeztet a *Krisztus megállott Ebolinál* c. filmben, ahogyan eltűrni és elszenvedni kényszerül az Erdélyből közönsége bűntette miatt átmenekült s itt hazafiságával tüntető tanító rágalmait és vádjait, az általuk kavart meghurcoltatásokat, az egyházi és a világi hatalmak szemforgató vizsgálódásait, a megtévesztett vagy megrebbent falusiak sunyiságát. Ha egyszer valaki gyűjteményt állítana össze a 20. századi magyar értelmiség kálváriájáról, abból aligha hiányozhatna FL Babits Mihálynak 1929. XI. 5-én írt levele, amelyben támogatását kéri a Baumgarten-díj odaítélésénél.

„Kedves Barátom,

hosszas tépelődés után írom e sorokat. Olyat kell elmondanom bennük, amit minden áron titkolni igyekszem s végül – kérnem. De odajutottam, hogy kénytelen vagyok vele.

Ez az esztendő katasztrofális rám szellemi és anyagi tekintetben. Városról azért jöttem ide kis faluba, hogy még több nyugalmam s időm legyen nagyobb méretű tudományos munkáim folytatásához és befejezéséhez. Különösen a művészet-filozófiámmal reméltem itt mielőbb elkészülni. S olyan baleset szakadt rám, hogy csak áldozatául nem estem, s ha nem segítetek rajtam, nem is tudom, mi lesz velem. Baranyában vagyok, a vadnál rosszabbak, mert elfajultak között. Ezeket akartam megmenteni. Meg is voltam velük, úgy hogy kezdtem remélni, szívós, odaadó munkával, szeretettel előre vihetem őket. Februárban aztán új tanító került ide, fiatalember s azzal a céllal, hogy engem elpusztítson, ő maga maradjon itt. S megőrjített és ellenem vadított csaknem mindenkit. Csak a középkorban lehet ilyen fokú, a szó teljes pathológiai értelmében tömeg-őrületnek mását találni. Az elvetemült gazember, akiről azóta kiderült, hogy Nagyváradon egy évet ült pénztár kirablása miatt, a legaljasabb eszközökkel próbált engem megölni; így pl. följelentett nemzetgyalázásért és kormányzósértésért. Hamis tanúkat is állított, úgyhogy hónapokig a bebörtönöztetés veszélye volt rajtam. Szeren-

csére a pécsi ügyésznek volt annyi esze, hogy átlátta a gonoszságot s az eljárást végül is megszüntette... Az itteni gyalázatos állapotoknak talán csak vége lesz már, de akkor is fönnmarad számomra a szörnyű anyagi gond, mely megbénít. S pár hétre el is kellene mennem valahova ebből a környezetből, hogy újra ember legyek..."

Ehhez képest az egyetemi habilitáció hercehurcái és kellemetlenségei eltörpülhettek, bár az ország állapotára - és persze FL helyzetére - igencsak árulkodó, hogy Halasy-Nagy József professzor hivatalos érdeklődésére Ravasz László, a Dunamelléki Ref. Egyházkerület püspöke, FL régi jó barátja, milyen körültekintő óvatossággal, köntörfalazva válaszol; l. 768. sz. levél 2. jegyzet: „Mint írja, a háború alatt, 1918-ig, majd 1921-től mostanáig összeköttetésben állt Fülep Lajossal. Magatartásáról és egyéniségéről csak a legjobbakat mondhatja. »Ismeretlen előttem életének az a része, amely 1918-21-ig tart. Erre vonatkozólag legjobb volna közvetlenül őt kérdezni meg, aki bizonyára teljes felvilágosítással szolgálhat« - írja. (Dunamell. Ref. Ek. Lt. A/1. b. A ppi. hiv. ir. 1450/1930.)" Szerencsére a derék Halasy-Nagy József azonban nem volt könnyen megfélemlíthető, és nagy türelemmel végigjárta az akadályokkal és buktatókkal teli utat a habilitálásig.

A *Levelezés II.* különben is a segítőkészség, a tisztesség, a barátság gyönyörű dokumentuma, három szép barátság sorjázó leveleivel. Helyesebben négyével; mert Tolnai (1935-től TOLNAY Károly ill. Charles de TOLNAY) Károly (1899-1981), Elek Artúr (1876-1944) és Kner Imre (1890-1944) barátságához hozzávehetjük tán Kerecsényi Zoltánét (1867-1933) is, hiszen ízes, pontos és szép magyar nyelven megfogalmazott levelei ugyanúgy segíthettek nehéz pillanataiban tartani FL-ben a lelket, mint a másik háromé. *A levelezésben gyakran előforduló személyek* jelen kötethez hasznos függelékként csatolt mutatójából megtudjuk róla, hogy Kerecsényi „dabi ref. lelkész, 1920-1933 között a Solti Egyházmegye esperese. Fülep Lajos bajai lelkészsége idején közvetlen egyházi felettese és barátja volt." Ennek megfelelően FL levelei a kálvinista egyházi hivatalosság nyelvén indulnak, de hamar átmelegszik a hang, s FL hosszan részletezi különféle egyházi is közigazgatási töredelmeit és meghurcoltatásait visszafogott, ám érzelmeit sem titkoló bizalmas hangon a mindinkább atyai jóbarátjává váló felettesének. Mindez jó alkalom a kommentátornak, hogy további tudós jegyzetekben és glosszákban világítsa meg a bajai bonyodalmak egyházi és személyi hátterét. Magát az esperest nem kell megglosszázni; tökéletesen jellemzik őt magát és kapcsolatukat FL sorai: „Amíg 17-i leveled nem kaptam, el nem hittem, hogy lehet levelet ilyen »vegyes« érzelmekkel olvasni, mint én a Tiédet. Mert szakasztott ugyanabban a pillanatban rágott a sárga irigység amiatt, hogy hát hogy' is lehet még valakinek a mai világban ilyen csudálatosan jó kedélye, de ugyanakkor meg kacagtam is, úgy, hogy ha valaki lát, azt hiszi, valami komoly bajom van a felső régiókban. Már rég voltam ilyen elkeseredett, mint éppen abban az időben, mikor leveled jött - s egyszerre, bár nem is volt szándéka, megvigasztalt és felvidított. Hát így is lehet? gondoltam - no, megpróbálom én is! S eszembe jutott, amit kedélyed eredetéről elmondtál, s most már meg akarom tanulni ezt a tudományt. Tudom, hogy nálam nehezen fog menni, de majd pótolom szorgalommal a tehetség hiányát, s minden órában prédikációt tartok magamnak... A muskotály eszembe juttatta, hogy hónapok óta tartogatok már számodra egy doboz pipa-dohányt, de nem tudom, hogy küldjem el. Gondoltam, postán, s ráírom: »gyógyfüvek«, mert hiszen az, de vajjon a finánc nem szagolja-e meg? Én u.[gyan]i.[s] nem élek már vele, letettem a pipázásról egészen s könnyű szívvel ajándékozgatok dohányt, szivart. Mikor második napja voltunk Medinán (nem Arábiában), beállított egy kis fiú

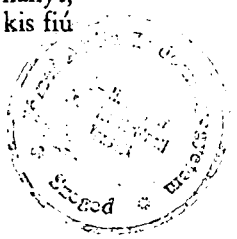

két óriási kalarábéval (de pudvásak voltak), mint egy-egy marharépa, letette a küszöbre, s szólt: »Kütte édes anyám, mert mi usse szerettyük«. Hát nagyon megtiszteltnek is éreztem magam. Így vagyok most a dohánnyal én."

De nem egyszerűen vigasztalóként és kedély-tanítóként becsülte FL hivatali felettesének leveleit. „Kedves Bátyám - írja Bajáról 1927. VIII. 15-én - köszönöm igen kedves leveledet, melyet a többi mellé teszek, hogy aztán kiadjam őket mind együtt: A legjobb kedélyű kálomista esperes levelei címen. Ilyen leveleket, mint Te, ma már nem ír senki Magyarországon, sok szép régi dologgal ez is elveszett. Hanem a Tieidet megőrzöm a jövendő számára, mert különben nem hiszik el, hogy valaha ilyen is volt." A levelek többsége azután valahogy mégsem maradt fenn; erre a levélre a válasz azonban itt szerepel a kötetben. Kitér a levél sok egyéb után a fenti tervre is: „Ámbár nagyon meghatott az együgyű firkálásaimra váró tisztesség, t. i. azoknak a világ színe elé szándékolt teregetése, de már a multkor is izentem, hogy ezt a szándékot az esperesi tekintély megbontására irányuló merényletnek kell tekintenem, mely a Vidók R. Sándorok, Réső Jánosok, K. Kontha Andrások, Tuba Istvánok, Jóföldi Illések stb. érdemes kurátor a[tya]fiai vélekedését kedvezőtlenül befolyásolná. Csak hadd higyjék ő kegyelmeik, hogy az »Öspörös úr« egész nap morog, mint a mérges oroszlán, nem szükség tudniok, hogy ottan-ottan a padkára is fölugrik és dorombol mint a cica." A felsorolt neveket természetesen jegyzet azonosítja: „[5] Vidók Sándor dunaszentbenedeki gondnok; Réső János majosházi gondnok; K. Kontha András majosházi gondnok; Tuba István ismeretlen; Jóföldi Illés dunaszentbenedeki gondnok." A nevek egyikemásika szinte balladás, a felsorolás azonban nem ezért érdekes. Azért fontos, mert jelzi a világot, amelyben FL ezentúl sokáig élt: a falusi tiszteletes világát. Medina, Dombóvár, Baja, Zengővárkony; az intrikákkal és pörlekedéssel teli kisváros után a munkás nyugalommal kecsegtető, ám a Kajdi-ügy és az anyagi gondok poklával fogadó falu: elképzelni se lehet nagyobb ellentétet az I. kötet leveleinek római, firenzei, budapesti metropolitán, internacionális, előkelő színterétől. A különbségben persze ott lüktet a megcsonkított, elszegényedett ország egész nyomorúsága; és teljességgel jogos Kner Imre őszinte felháborodása: „azt a luxust is csak Magyarország engedheti meg magának, hogy Fülep Lajos Medinán legyen református lelkész", ám a levelekből az is kitetszik, hogy FL maga választotta a sorsát, s minden baj és gond ellenére mindig ura maradt. Ahogyan Csanak Dóra szokott tömörségével és pontosságával írja: „Fülep Lajos eredetileg is falura készült lelkésznek. 1918. V. elején (l. FL-lev. I. köt. 300. sz.) azt írta Ravasz Lászlónak: »én *gyülekezeti intenzív* munkát is akarok végezni s egészen kis helyre csak átmenetileg mennék (az erdélyi püspök ui. egy kis, majdnem szórványos falu lelkészségét ajánlotta neki); nagy hely alatt persze még mindig *falut* értek, nem várost, amiből nem kérek.«" - Több mint 40 évvel ezután pedig így írt Manojlovics Tódornak: »...itt én csak a népet, a parasztságot tudtam szeretni, nem valami romantikus glorifikálással, ha valaki, én tudom, ismerem bűneit, de valami ursprünglichet már csak benne találtam.« (1962. X. 5. Zrenjanin [Nagybecskerek], Levéltár.)" Azaz a Vidók R. Sándorok, Réső Jánosok, K. Kontha Andrások, Tuba Istvánok, Jóföldi Illések, Kerecsényi Zoltánok egyszerű, rusztikus világa éppúgy eleve hozzátartozhatott Fülephez, mint Ady Endre, Lyka Károly, Ambrus Zoltán, Alexander Bernát, a fiatal Lukács György, Hécsey Erzsébet, Augusta Jaroljmek (szül. zu Eulenburg), Mary Mlinarowisch, Piero Marrucchi, Giovanni Amendola, Edward Gordon Craig, Vignot abbé, a Gordigianiszalon kifinomult, előkelő szellemi világa.

A két kötet azonos Fülep Lajosról tanúskodik, két merőben különböző világban, de a különbség nem az „egyszerű" és az „előkelő" különbsége, ami Fülep világképében tán különbségként sem jelentkezett soha, amint szobájában is természetes harmóniában lakott együtt a darabos „szökröny" és Kondor Béla légies Don Quijotéje. Talán épp az is vonzotta FL-t annyira a nagy misztikusokhoz, hogy ő is ugyanúgy a kézzelfogható és a megfoghatatlan összetartozásának a tudatában élt és cselekedett, mint ők? A különbség a *Levelezés* I. és II. kötete között egy viszonylag tisztességesen és embersége-sen funkcionáló Európa és egy megnyomorodott, senyvedő, elembertelenedő ország különbsége. Tán épp azért is jut a *Levelezés* II-ben akkora hely és szerep az egynéhány embernek, aki FL-t valamiképpen ahhoz a régebbi szebb világhoz kötötte, a dabi esperes mellett elsősorban Elek Artúrnak, Tolnai Károlynak és Kner Imrének. Mindőjükről pontos, tanulmány értékű és tanulmányok anyagát sűrítő jegyzetek mondják el a legszükségesebbeket, nemes emberségükről és szellemiségükről pedig vallanak maguk a levelek. Itt tán csak annyit érdemes még megemlíteni, hogy a levelekből láthatóan FL milyen mesteri gonddal készíti elő és szervezi meg találkozásaikat: az ismétlődő és olykor sürgető meghívásokkal, a szíves vendégül látásukkal valóságos szokást teremt. Kialakítja körükben a barátság rítusait? Idézzünk inkább egyetlen sort Elek Artúrnak 1930. XII. 22-én írt leveléből: „Várkony most a hó alatt nagyon szép, milyen jó volna, ha Maga itt lehetne!" Az aláírás pedig: „Lodovico". Jelezvén tán, hogy ama másik, régibb, emberibb világ teljesen nem elpusztítható?

De a szép Zengő alatti táj és az Itáliát visszaidéző álom fölé mind komorabban tornyosul a magyar valóság: a nyomor, a fokozódó munkanélküliség, az imbecilis főhivatalnokok, a bankcsalások, az inkompetens kormányok, a népességfogyás, az egyke, a mindent elöntő korrupció. Kajdi „1929 őszén feljelentést tett Fülep Lajos ellen a pécsi ügyészségen a tanítóvá megválasztása alkalmából 1929. II. 23-án tartott vacsorán tett kijelentései miatt: Magyarország a panama és a megvesztegetés hazája, - Magyarországon mindenki lop, kezdve a miniszterelnökön az utolsó szolgáig, - az ember külföldön szégyelli bevallani, hogy magyar, - ha hazajövünk külföldről, nem kell megkérdezni, hol a magyar határ, mert odaérve érződik a megvesztegetés bűze. - Ki az a Horthy, aki közönséges hajóslegényből cseperedett fel kormányzóvá? éppen elegünk van az ilyen református vezetőkből... stb. stb. A megidézett tanúk részben elismerték, részben tagadták, hogy hallották volna e kijelentéseket, s a pécsi ügyészség 1930. IX. 26-án bizonyítékok hiányában, valamint a vádló és a vádlott közötti közismerten ellenséges viszony miatt megszüntette az eljárást Fülep Lajos ellen »a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség [...] továbbá kormányzósértés tárgyában.« (10.429/k.ü. 1929. sz. Dunamell. Ref. Ek. Lt. A Tolnai Em. ir. 1929. Iktatlan ir.) Október végén az igazságügyi minisztérium is jóváhagyta az ítéletet."

„Naponta veszítjük az országot" - írta FL 1927. IX. 17-én Zengővárkonyból Ravasz Lászlónak. „Annyi mindent kellene jelentenem innen, hogy levél keretében el nem fér. Nem az, amit három hét alatt tapasztaltam, hanem amit hónapok alatt - hiszen tavasz óta jártam ide szüntelen. Az érem másik oldalát ismeri Főtiszteletűséged, az egyke folytán való fogyást; a másik oldala: a németség állandó szaporodása és terjedése. Ez az egész országrész ma már inkább német, mint magyar, s ha így folytatódik a dolog, egy új kataklizma alkalmával magától leszakad az ország testéről... Ha Főtisztelendőséged erre járna s személyesen ismerkedne meg a helyzettel, nagyon jó volna. Országos életbe vágó ügy ez. Naponta veszítjük az országot."

A levél keretébe el nem férő, hosszú jelentést azután megírta néhány év múlva az induló *Válaszban*, *Nemzeti öncélúság* címmel. A mindenkori egyházi és világi Főtisztelendőségek persze ettől se hatódtak meg és nem igyekeztek személyesen megismerkedni a helyzettel azóta se. Azóta is naponta veszítik az országot. De ma már az se akad, aki ezt Fülephez foghatóan felpanaszolhatná. *(MTA Művészettörténeti Kutató Intézet–MTA Könyvtára, 1990–1992.)*

ALFÖLDY JENŐ

Kálnoky László költészete

Az árnyak kertje
Hangulatlíra

Az irodalmi környezet híján úgyszólván magárautaltan verselő fiatal egri jogász első kötete, *Az árnyak kertje* 1939-ben jelenik meg. Főként nemzedéktársai, a „harmadik nemzedék" költői figyelnek föl rá, akik épp ez idő tájt csatároznak a sajtóban az idősebb generációval az elfogadtatásért. Radnóti Miklós, Takáts Gyula és Vas István közös üdvözlőlapon köszönti az új pályatársat, s Weöres Sándor ír elismerően a kötetről a Nyugatban.

Vas István visszaemlékezése szerint főleg a Baudelaire-i ihletést méltányolják a pályakezdő Kálnokyban. *Az árnyak kertje* legnagyobb lélegzetű költeménye az *Óda Charles Baudelaire szellemének* címet viseli, és Kálnoky így vallja elődjének a francia költőt: „Te, akit egyedül vallok csak mesteremnek..." Ez azonban csak azzal a kiegészítéssel állja meg a helyét, hogy az önművelésben példaadó ifjú költő a *spleen* – az unalom – életérzésében s a szimbolista képalkotásban Baudelaire-t követi ugyan, de korai versei ezzel egyidejűleg erős Heine-, Verlaine- és más hatást is mutatnak, jórészt hazai mesterek stílusán átszűrve. Weöres kritikája Kosztolányi álmos, poros Szabadkájához hasonlítja a Kálnoky által ábrázolt Egert, s a könyv első darabja, *Az a kis ember ott belül* Karinthy Frigyes *Én és énke* című groteszkjének gondolatvilágából ered. Hangsúlyos, archaizáló formában írt *Magyar költő a XVI. században* című, szonettszerű versére valószínűleg Babits stílbravúrja, a *Magyar szonett az őszről* ösztönzi. A könyv, külföldi mintáival együtt, kétségtelenül a Nyugat vonzáskörébe tartozónak mutatja Kálnokyt. A sokféle hatás egyénien elegyedik a kötetben; a költői hang minden mutálástól mentes, legföljebb a szemlélet naivitása vall itt-ott a vidéki elszigeteltségben élő lírikusra, illetve pályakezdőre. Heine hatása azért említendő, mert ő kezelte olyan rosszkedvűen szellemes iróniával a provinciális német életformát, mint ahogy Kálnoky ecseteli a magyar kisváros nevetséges, fantáziátlan lakóit az *Őszi képek kisvárosból* ciklus némely darabjában (pl. *A leleplezők*) s néhány más versben (pl. *Riasztó látvány*). A költő ekkor már fölényes mesterségbeli tudás birtokosa. Szonett, balladaforma, tercina, alexandrinus és bármely rímes-jambikus vagy más nyugat-európai forma engedelmesen simul mondandójához.

A tehetséges ember kitörési vágya és környezetével szembeni iróniája mellett föltűnik a szellemi igényességéből fakadó, örökös elégedetlenség, mely egyelőre a század-